

El panteó fenici segons Filó de Biblos. El seu rerefons religiós. Relació amb el panteó hesiòdic*

Jordi Cors i Meya - Universitat Autònoma de Barcelona

[**The Phoenician pantheon according to Philo of Byblos. Its religious background. Relationship with Hesiodic pantheon:** Previous difficulties to establish the structure of the Phoenician pantheon according to Philo. Diversity of documents and Euhemerism. Description of the Phoenician pantheon, according to the technogonic line and the theogonic line. Commentary of some significant elements. Description of the Greek pantheon of the *Theogony* of Hesiod and comparison with the Phoenician pantheon of Philo. Similarities and differences. Ugaritic background. An eclectic synthesis of local Phoenician pantheons.]

La *interpretatio Graeca* ens deixa aparentment confós el panorama de l'estructura divina fenícia que ens presenta Filó de Biblos, amb les relacions genealògiques i el paper que hi juga cadascun dels elements divins; és a dir, fa que resulti poc clara la visió de conjunt del panteó fenici que Filó ens descriu. I és així perquè hi apareixen molts noms divins grecs que, d'entrada, no es corresponen, ni en la genealogia ni en la funció dins el panteó, al que coneixem que són els seus lligams familiars i el seu lloc habitual en la religió i mitologia que ens serveix de punt de referència, és a dir, la grega. Si a això hi afegim una original barreja de noms només grecs, en principi ben propis de la *interpretatio Graeca* a què hem fet al·lusió, amb noms semítics acompanyats de l'equivalent grec –amb una immediata constatació, per tant, de la realitat tangible d'aquesta *interpretatio*– i amb noms només semítics, ens queda un mosaic d'una notable complexitat, difícil d'esbrinar.

I això, a part les dificultats prèvies o més generals que el text ens presenta i que cal escatir, i que també poden contribuir a la confusió apuntada. Dificultats, d'una banda, per arribar a acceptar plenament l'objectivitat del relat de Filó de Biblos i la garantia de les seves fonts, perquè es tracta d'un relat que obtenim de segona mà, però que, de fet, vol ser-ho, diríem, de tercera o quarta mà, ja que coneixem el text que ens ocupa de Filó de Biblos (segle I-II) sobretot per una extensa citació que ens en fa Eusebi de Cesarea (segle III-IV) en la seva obra *Praeparatio euangelica*, en la qual Eusebi (amb l'ajut del testimoni de Porfiri –també del segle III-IV, però una mica anterior a Eusebi–) i el mateix Filó ens diuen que l'obra que estem llegint, la *Història fenícia*, és la traducció al grec, per part de Filó, d'una obra fenícia del mateix títol escrita per Sancuniató, autor que visqué més de mil anys abans i que, al seu torn, ens transmet el que

* Complete translation in English, in PDF: <http://seneca.uab.es/antiguitat/Jordi/Cors.htm>

ha trobat en els escrits de Taaute¹. I dificultats, d'altra banda, per dilucidar exactament l'abast de l'objecte del nostre estudi, el panteó fenici descrit per Filó, i els límits textuais que són més adients per aprofundir en la seva estructura d'una manera comparativa.

Aquestes dificultats, les podem concretar en alguns aspectes determinants. La primera inclou, entre d'altres, un punt rellevant que aquí volem destacar. Ens referim a la complicació afegida que representa, per discernir bé el que ens diu Filó i l'ús que fa de les fonts que ens transmet, el fet manifest que ens exposi el relat des d'una perspectiva evemerista. La segona inclou diversos punts d'una rellevància semblant entre ells i que destaquem en conjunt; es tracta, en definitiva, de decidir quin abast textual hem de prendre en consideració per tenir una adequada visió del panteó de Filó a partir dels diversos documents que utilitza, que en part se superposen i que contenen, en grau divers, informació dels personatges divins dels quals Sancuniató-Filó ens volen parlar en el relat que ens ofereixen.

De tots els aspectes precedents que acabem de comentar, deixem ara de banda entrar a fons en algunes qüestions que certament convenia mencionar, però que no és el moment oportú d'analitzar com caldria i que, d'altra banda, sovint ja s'han tractat en altres llocs, com s'indica en la bibliografia. Farem, en canvi, unes breus consideracions sobre determinats aspectes d'aquests temes previs que creiem molt convenient aclarir d'entrada, per passar de seguida a abordar detingudament el tema del panteó. En aquest sentit, volem, en primer lloc, partir d'una constatació bàsica, que, si no es donés, ens faria inviable continuar el procés d'anàlisi endegat: partim de l'acceptació inicial, bé que molt crítica, com a opció que

1. Sobre la *Història fenícia* de Filó de Biblos tenim ja a l'abast una àmplia bibliografia, bibliografia que, si no és lingüística, sinó de contingut, toca sempre, almenys d'alguna manera, el tema que ens ocupa. No es tracta ara, doncs, d'oferir una llarga llista, que al capdavall es pot obtenir en un recull especialitzat, sinó de presentar una selecció de les obres que considerem més pertinents, sobretot si són recents i ens aporten informació i bibliografia sobre treballs anteriors. Són obres que, en gran mesura, han ajudat a iniciar la reflexió que aquí s'exposa. En la selecció prescindim d'obres lingüístiques i de les edicions del text de Filó sol o del text amb traducció. Començarem amb tres treballs anteriors, en dos dels quals ja comentàvem d'alguna manera aquest tema, per donar pas després a la selecció ordenada cronològicament: CORS I MEYA, J., *A Concordance of the Phoenician History of Philo of Byblos*, Sabadell-Barcelona 1995; CORS I MEYA, J., "Traces of the Ancient Origin of some Mythic Components in Philo of Byblos' *Phoenician History*", en *Arbor Scientiae*, estudios ... dedicados a G. del Olmo Lete = *Aula Orientalis 17-18*, Sabadell (Barcelona) 1999-2000, pp. 341-348; CORS I MEYA, J., "Elements narratius de procedència anterior a Hesíode en el relat teogònic de Sancuniató", en *Monografies Eridu I* (Barcelona 2001), pp. 307-317. Selecció: CLEMEN, C., *Die phönikische Religion nach Philo von Byblos*, Leipzig 1939; EISSFELDT, O., *Ras Schamra und Sanchuniathon*, 1939; DUSSAUD, R., *Les religions des Hittites et des Hurrites, des Phéniciens et des Syriens*, Paris 1949, esp. pp. 355-372, 378-379 (que tanmateix presenta algunes equivalències de déus suggestives, però discutibles, quan tracta del panteó fenici); EISSFELDT, O., *Sanchuniaton von Beirut und Ilumilku von Ugarit*, Halle 1952; SCHWABL, H., *Weltschöpfung, RE Suppl. IX* (Stuttgart 1962), 1433-1513; WALCOT, P., *Hesiod and the Near East*, Cardiff 1966; WEST, M.L. (ed.), *Hesiod Theogony*, Oxford 1966 (1971); BARR, J., "Philo of Byblos and his Phoenician history", *BRL 67* (Manchester 1974), pp. 17-68; EBACH, J., *Weltentstehung und Kulturentwicklung bei Philo von Byblos*, Stuttgart-Köln-Mainz 1979; BAUMGARTEN, A.I., *The Phoenician History of Philo of Byblos. A commentary*, Leiden 1981; --- *La religione fenicia. Matrici orientali e sviluppi occidentali*, Atti del colloquio in Roma, 6 marzo 1979, Roma 1981; RIBICHINI, S., *Poenus advena. Gli dei fenici e l'interpretazione classica*, Roma 1985; SCHIFFMANN, I., *Phönizisch-Punische Mythologie und geschichtliche Überlieferung in der Widerspiegelung der antiken Geschichtsschreibung*, Roma 1986; RIBICHINI, S., "Traditions phéniciennes chez Philon de Byblos: une vie éternelle pour des dieux mortels", en *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*, par C. Kapler et coll. (Paris 1987), 101-116; CLIFFORD, R.J., "Phoenician religion", *BASO 279* (Cambridge, Mass. 1990), pp. 55-64; OLMO LETE, G. DEL, *La religión cananea según la liturgia de Ugarit. Estudio textual*, Sabadell-Barcelona 1992; CONTINI, A.M.V., *Hermes e la magia della scrittura: viaggio nella Teogonia di Filone di Biblo*, Genova 1993; WEST, M. L., "Ab ovo: Orpheus, Sanchuniathon, and the origins of the Ionian world model", *CQ 44* (Oxford 1994), pp. 289-307; OLMO LETE, G. DEL, *Mitología y Religión del Oriente Antiguo. II/2 Semitas Occidentales*, Sabadell-Barcelona 1995: en concret, del mateix G. DEL OLMO, "Mitología y Religión de Siria en el II milenio A.C. (1500-1200)", pp. 45-222, i de J. TEIXIDOR, "La Religión Siro-fenicia en el primer milenio A.C.", pp. 351-409, esp. pp. 359-363; WEST, M.L., *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford 1997, esp. pp. 276-286; MALDONADO VILLENA, F., "La teogonia de Sanchuniathon, ¿mito o realidad?", en *Religión, Magia y Mitología en la Antigüedad clásica*, ed. por J.L. Calvo Martínez (Granada 1998), pp. 123-135; RIBICHINI, S., "Rileggendo Filone di Biblo: questioni di sincretismo nei culti fenici", en *Les syncrétismes religieux dans le monde méditerranéen antique* (Roma 1999); p. 149-177; JACOBSON, H., "Misor in Philo of Byblos" *CQ ns 52* (Oxford 2002), p. 404.

ens sembla la més defensible, de l'objectivitat del relat de Filó i de les seves fonts; malgrat que tinguin – però això no és el més important– uns noms i unes antiguitats certament discutibles, que tanmateix no és ara el moment d'esbrinar. A més, estem convençuts que, de retruc, l'anàlisi posterior a aquesta constatació prèvia, és a dir, l'anàlisi del tema central del panteó, ens pot donar, al capdavall, elements molt valuosos per enfortir, o bé, per matisar o posar en dubte aquesta acceptació inicial positiva i crítica de l'aportació de Filó de Biblos que proposem. Per començar, doncs, considerem que és defensible l'acceptació inicial apuntada perquè, entre altres raons, el relat evemerista no posa per si mateix en qüestió la intenció objectiva de Filó, respecte de la fidelitat en la transmissió de les fonts i en l'exposició del seu contingut, ja que l'evemerisme no deixa de ser un corrent interpretatiu o d'anàlisi mítica propi de la seva època, que, de fet, no ha de desfigurar, sinó més aviat fer més intel·ligibles, els relats mítics que Filó pot haver rebut, o recollit, de diverses fonts, potser algunes molt antigues. Fonts, sens dubte, expressades d'una altra manera, però que ell, com afirma, ens tradueix, tot duent-ho a terme –afegiríem nosaltres en aquest cas– per mitjà d'una interpretació (o translació interpretativa) més realista i entenedora. És a dir, una tècnica evemerista en el relat no significa pas que Filó s'hagi inventat les fonts de què parla i el seu contingut perquè l'estil i el llenguatge que utilitza sigui contemporani o, almenys, proper i no s'adigui, per tant, amb l'antiguitat de les fonts que ens afirma haver consultat, ja que se'ns presenta com a traductor, i això, entès en un sentit ampli, ens ha de dur al capdavall a veure'l com un intèrpret que reescriu el relat transmès per actualitzar-lo i fer-lo assequible² i ser-hi, precisament, fidel: recordem que vol bandejar mites i al·legories per retrobar, i transmetre'ns, la història veritable (p.e. *PE* 1.9, 26)³. L'evemerisme, aplicat al nostre tema, pot tenir, a més, l'avantatge d'aportar-nos elements afegits que ens poden ajudar a interpretar millor el paper dels personatges divins, tal com –evidentment– Filó ho entenia, però que, alhora, pot deixar-nos entreveure indicis antics que Filó, potser, ni tan sols arribava a intuir.

En segon lloc, després de considerar breument l'evemerisme i abans d'entrar en el tema central del panteó, cal determinar, com més amunt indicàvem, l'abast del text que hem de prendre com a objecte d'estudi referit als déus del panteó fenici, a partir dels documents diferents, en part superposats, que Filó utilitza. I així, d'una banda, atès el caràcter evemerista de l'exposició, que tanmateix no significa res de negatiu de cara a l'objectivitat, com ja hem assenyalat, però que, altrament, deixa fora del marc que creiem habitual –perquè els tracta com a humans– a personatges que al cap i a la fi són considerats divins –fet que pot desconcertar quan s'intenta reconstruir el quadre general que inclogui les relacions de tots els déus–; i, d'altra banda, atesa la comparació amb el referent del panteó d'Ugarit, ancestre en la línia de la pròpia cultura cananea, i amb el contrapunt del panteó grec, molt proper pels llaços culturals establerts, que sobretot Hesíode ens dóna a conèixer i amb el qual Filó expressament polemítza; doncs bé, atesos aquests elements, entre els diversos documents que componen la *Història fenícia* de Filó de Biblos (alguns documents en part superposats o paral·lels perquè, malgrat l'aparença evemerista, representen variants de relats originals de caire cosmogònic, tecnogònic o teogònic, provinents de ciutats distintes veïnes), prenem com a base de la nostra anàlisi, fonamentalment, *PE* 1.10, 15-42 (documents anomenats de manera habitual *Història de Cronos* –15-30– i *Relats dels darrers sobirans* –30-42–, probablement procedents de la ciutat de Biblos, bé que el segon procedeix –potser– de Tir o Beirut, els quals, a més, no se superposen, sinó que representen un relat continuat amb semblances amb els textos d'Ugarit i la *Teogonia* d'Hesíode); amb un afegit, que il·lustra, ampliant-lo, algun aspecte (el brevíssim document anomenat *El sacrifici*

2. No puc deixar de pensar en un altre tipus de traducció o interpretació també semítica, el *midrash*, principalment en el seu aspecte específic de traducció (*targum*) de la Bíblia (AT) no literal, sinó aportant-hi una actualització, feta sobretot en arameu. Malgrat les diferències, hi ha notables semblances amb l'obra interpretativa de Filó. Aquí ho deixo només apuntat, perquè pugui ser abordat més a fons en un altre context.

3. Cf. l'interessant comentari que fa d'això S. RIBICHINI, "Rileggendo Filone ..." (Roma 1999), pp. 152-153.

humà: PE 1.10, 44). Com a text complementari, a més, a causa dels personatges que hi intervenen, que tenen els seus equivalents dins els contextos esmentats ugarítics i grecs, prenem també com a base d'anàlisi almenys part d'un altre document (anomenat *Història de la cultura* –PE 1.10, 6-14–, procedent probablement de Tir i, en aquest cas, amb un relat parcialment paral·lel al relat continuat dels dos primers documents citats abans): sobretot la part final del document, PE 1.10, 11-14. Deixem, en canvi, de banda, a més d'altres documents més singulars, el document més pròpiament cosmogònic (anomenat habitualment *Cosmogonia*: PE 1.9, 30 – 1.10, 5), perquè no té equivalents, com a elements divins paral·lels, en els textos que configuren el panteó d'Ugarit i el panteó grec d'Hesíode.

Descripció del panteó fenici de Filó

→ → <i>Nóτου – Βορέου</i> ^{10,6}		ΕΛΙΟΥΜ / Ὕψιστος ~ ΒΗΡΟΥΘ ^{10,15}	
Κολπία ~ ΒΑΑΥ ^{10,7}		_____ _____	
_____ _____		'Επίγειος Αὐτόχθων / ↓ Οὐρανόν ↑ Γῆ	
Αἰὼνα + Πρωτόγονον		_____ _____ _{10.16.22(**25.32.35)}	
_____ _____		↓ ΗΛΟΝ / ↓↓↓↓ Κρόνον + ΒΑΙΤΥΛΟΝ + ΔΑΓΩΝ ↓ /	
Γένος + Γενεάν → <i>ΒΕΕΛΣΑΜΗΝ / Ζεὺς</i> ^{10,7}		Σίτων / Ζεὺς Ἀρότριος* + Ἄτλαντα	
_____	<i>Εἰμαρμένην</i> ←	+ ↓ ΑΣΤΑΡΤΗΝ ↓ / Ἀφροδίτην*	
Φῶς + Πῦρ + Φλόξ ^{10,9}	– Ὠραν ^{10,23}	+ ↓ Ρέας ↓ + ΒΑΑΛΤΙΑΙ* / ↓ Διώνη ↓	
_____ _____		_____ _{10.18.21(**26)26s}	
Κάσσιον + Λίβανον + Ἀντιλί-		Περσεφόνη + Ἀθηνᾶ + ΣΑΔΙΔΟΝ + θυγατρὸς	
_____ _____		* + Ἀπόλλων + Ζεὺς ΒΗΛΟΣ + Κρόνος*	
βανον + Βραθύ	(ΔΑΓΩΝΙ ↓) // _{10.18-19}	_____ [* *: ἐν Περαίᾳ]	
_____ _____		↓ Οὐρανοῦ ~ σύγκοιτος	
ΣΑΜΕΜΡΟΥΜΟΣ / Ὕψουρανίου ^{10,9s}	_____ _____ _{10.19.31}	Νηρεύς	
+ ΟΥΣΩΟΣ	ΔΗΜΑΡΟΥΝ / Ζεὺς ΔΗΜΑ-	_____	
_____ _____	ΡΟΥΣ / ΑΔΩΔΟΣ	Πόντος → <i>Τυφῶν</i> ^{10,26}	
'Αγρέα + Ἀλιέα ^{10,11}	_____ _____ _{10.27}	_____	
_____ _____	ΜΕΛΚΑΡΘΟΣ / Ἡρακλῆς	ΣΙΑΩΝ + Ποσειδῶν ^{10,27}	
ΧΟΥΣΩΡ / Ἡφαιστον / Δία Μει-			
_____ _____		// ↓ Κρόνω ↑ ↓ ΑΣΤΑΡΤΗΣ ↓ ^{10,24} // ↓ Κρ ↑ ↓ Διώνης ↓ // ↓ Κρ ↑ ↓ Ρέας ↓	
λίχιον + ...		_____ _____ _{10.24.34}	
_____ _____		7 ↓ Τιτανίδες ↓ / Ἀρτέμιδες <2> θήλειαι 7 παῖδες (= 5	
Τεχνίτην + Γῆϊνον Αὐτόχθονα ^{10,12}		+ Πόθος + Ἔρωσ + ΜΟΥΘ /	
_____ _____		↓ 1 Τιτανίδων ↑ ~ ↔ ΣΥΔΥΚΩΙ ^{10,25}	
'Αγρὸς + Ἀγροῦ Ἡρωσ / Ἀγρότης		_____ _____	
_____ _____		'Ασκληπιόν	
'Αλήται / Τιτᾶνες ^{10,13}			
_____ _____		'Αγρόταις ^{10,35} ←	
'Αμυνον + Μάγον		– Ἀλιεῦσιν	
_____ _____		(cf. < ^{10,12,11})	
ΜΙΣΩΡ + ↔ ΣΥΔΥΚ		// ↓ Κρόνος / ↓ ΗΛ ~ ΑΝΩΒΡΕΤ (^{10,44}) ^{10,33}	
_____ _____		_____ _____	
ΤΑΑΥΤΟΣ / Διόσκουροι / Κά- ^{10,14}		ΕΙΟΥΔ (> ^{10,44}) (μονογενῆ υἱόν)	
_____ _____			
ΘΩΥΘ / ΘΩΘ / βειροι / Κορύβαν-			
_____ _____			
'Ερμῆν (\ Ἐρμῆ τεσ / Σαμοθράκες			
_____ _____			
τρισεμγίστω > ^{10,17}) _____			

ἔτεροι |⁴

Com s'ha apuntat en la part prèvia, tenim en compte per aconseguir una visió esquemàtica del panteó fenici de Filó dues menes de documents, que s'articulen en dues sèries complementàries i, d'alguna manera, paral·leles: una teogònica (amb els documents *Història de Cronos* –15-30– i *Relats dels darrers sobirans* –30-42– i l'afegitó d'*El sacrifici humà* –44–), que hem situat en un espai de dos terços a la dreta de l'esquema; i una més aviat tecnogònica (amb el document *Història de la cultura* –6-14–), situada en

4. En els quadres descriptius del panteó fenici de Filó i, també, del panteó grec de la *Teogonia* d'Hesíode, que exposarem després, els noms hi surten en la mateixa forma grega en què apareixen per primera vegada en el text corresponent –en Filó, sols o aparellats, si és el cas, amb el nom equivalent o bé complementari, o bé formant un nom doble– (vegeu J. CORS I MEYA, a.c. “Traces ...”, Barcelona 1999-2000, pp. 343s. i nn. 8-15). A més, cal tenir en compte el significat dels signes o elements gràfics següents:

- _____ | :
- enquadrament de tots els descendents provinents del mateix o dels mateixos progenitors.
- ús de versaletes en grec (sense esperits ni accents):
- nom de clara arrel semítica (o bé, simplement, no grega –p.e., egípcia–), encara que en alguns casos hagi rebut una petita adaptació per adequar-se a la flexió nominal grega.
- ús de cursiva en grec:
- nom de personatge del qual no s'indica expressament la genealogia (perquè és primordial, és a dir, sense genealogia, o bé perquè, devent tenir-la, l'autor no creu rellevant indicar-la en el moment del relat que ens ocupa).
- o bé ←:
- referència (des de cap punt –elements primordials– o des d'algun punt del relat), per remarcar-los, dels noms sense genealogia expressa, que van en cursiva.
- : referència com l'anterior, la d'una sola fletxa, però indicant que ve des d'un punt llunyà, imprecís.
- ús de subratllat en grec:
- personatge que es troba en una genealogia com a descendent, o que és un element primordial sense genealogia, i que sortirà en una genealogia propera (si és expressada aquí separatament), o en més d'una, com a progenitor/a; i, naturalment, personatge que surt en una genealogia com a progenitor/a i que o ha sortit abans, separatament, com a element primordial o ha sortit en una genealogia anterior com a descendent (si ha estat expressada aquí separatament); o bé personatge que surt com a descendent alhora en dues genealogies divergents.
- ↑ o bé ↓↑ o bé ↑↑↓ ... :
- acompanyant de nom subratllat, a l'esquerra si és mascle (a la dreta si és mascle adoptiu) i a dreta i esquerra si és femella; repetit tantes vegades en la primera genealogia on surt el nom (on és descendent o element primordial) com vegades intervé subratllat en altres genealogies (com a progenitor/a).
- ↔: acompanyant de nom subratllat per indicar que les genealogies relacionades són de documents diferents.
- ↔↔↔↔ o bé ↔↔↔↔ i ↔↔↔↔ (en part superposats, situat cadascú en una línia diferent):
- indicador de cas peculiar amb dues genealogies divergents: versions distintes d'un mite genealògic concret.
- ~: indicador de la unió entre dos progenitors.
- +: signe de nova inclusió entre els descendents del mateix o dels mateixos progenitors, és a dir, entre germans.
- ‡: indicador de la unió entre dos progenitors que, a la vegada, són germans.
- : signe de simple lligam narratiu entre personatges, pel fet de sortir units en el relat.
- <: referència al relat d'un document anterior o d'un context anterior allunyat.
- >: referència al relat d'un document posterior o d'un context posterior allunyat.
- | (venint de la línia de dalt) :
- indicador que la descendència prové d'un sol progenitor o, encara que siguin més, només un n'és l'assenyalat.
- || (venint de la línia de dalt) :
- indicador que la descendència prové d'una parella concreta de progenitors o d'uns progenitors assenyalats col·lectivament.
- /: separació entre diversos noms (d'un nom doble..., o entre nom i equivalent; no entre nom i complementari).
- \: barra separadora entre variants del mateix nom (amb complementari o no, o amb complementaris distints).
- //: participació d'un personatge més d'una vegada com a progenitor/a (Cronos, Gea, Úranos, Zeus, Hera, Nix).
- \\: separació entre descendents dels mateixos progenitors pel tipus de generació (p.e., gotes de sang).
- ///: separació indicadora d'una singular participació progenitora, per adopció (p.e., de Dagon, de Tindàreu).

paral·lel en el terç de l'esquerra. Ara bé, val a dir que el panteó pròpiament dit, comparable amb el panteó ugarític i grec, és el del cantó dret, la part teogònica, que, en alguns casos, pot complementar-se amb la sèrie, al capdavant paral·lela, de l'esquerra.

Per començar amb la sèrie complementària tecnogònica, destaquem alguns noms clarament equiparables, de manera directa o indirecta. En primer lloc, un déu descobridor del ferro i de la seva forja, expert en conjurs i profecies, Χουσώρ en fenici, divinitat coneguda ugarítica⁵/ Ἡφαιστος en grec (10, 11)⁶, però que en grec entraria en la línia teogònica, amb una genealogia, com veurem, molt diversa. Després, un de dos germans descobridors de l'art de fer maons amb palla i fang i d'assecar-los al sol, i inventors dels habitacles coberts, Γήϊνος Αὐτόχθων (10, 12), amb un nom només grec, però sense paral·lels en Hesíode i, en canvi, amb un paral·lel molt curiós i interessant en el mateix Filó: el nom del déu del cel (Οὐρανός), Ἐπίγειος Αὐτόχθων (10, 15); ambdues denominacions estan compostes d'un primer nom semblant l'un a l'altre (i que tenen la mateixa traducció) i del mateix nom complementari (en aquest cas una mena d'epítet) que, a més, és sinònim de qualsevol dels dos primers noms, cosa que fa que la traducció d'ambdós compostos sigui intensiva i idèntica: 'Terrestre Nadiu', denominació, tanmateix, aparentment molt més apropiada al realitzador d'habitacles i de maons fets amb fang que no pas al déu del cel⁷. En tercer lloc, un grup de germans amb dos noms grecs (a part que el text es podria entendre –opinió que no comparteixo– en el sentit que aquestes dues denominacions no assenyalen els fills dels qui en l'esquema considerem com els seus progenitors –'Αγρὸς i 'Αγροῦ Ἡρωος / 'Αγρότης–, sinó que indiquen un doble nom col·lectiu d'aquests mateixos progenitors), noms dels quals un és molt significatiu: Τιτάνες (10, 13)⁸, personatges que en grec entrarien en la línia teogònica, amb un paper molt important i una genealogia, com veurem, ben distinta. A continuació, un grup de germans que foren els primers que inventaren una nau, amb una denominació no doble, sinó quàdruple, és a dir, amb quatre noms d'ús paral·lel, tots grecs (Διόσκουροι / Κάβειροι / Κορύβαντες / Σαμοθῤῆκες), però que en el panteó grec no tenen valor paral·lel ni equivalent⁹; dels quals convé posar en relleu els personatges que corresponen a la primera denominació: Διόσκουροι (10, 14), a qui pertocaria entrar en la línia teogònica grega amb una genealogia, com constatarem, diferent. En darrer lloc, un personatge molt important en el relat de Filó, que inventà l'escriptura de les primeres lletres o escriptura alfabètica, Τάαυτος en fenici / Θωύθ entre els egipcis / Θώθ entre els alexandrins / i Ἐρμῆς (\ Ἐρμῆς τρισμέγιστος en el document teogònic –cf. 10, 17–) en grec (10, 14), però que en grec hauríem de trobar en la narració teogònica, amb una genealogia, sens dubte, molt diversa.

Respecte de la sèrie bàsica teogònica, sorprèn de seguida l'aparent semblança amb el panteó grec, que tanmateix acaba manifestant-se profundament diferent, com anirem comprovant. Tenim un gran mite de

5. Cf. A.I. BAUMGARTEN, *The Phoenician History ...* (Leiden 1981), pp. 166-167 (168s).

6. Convé advertir que en aquesta línia documental tecnogònica se segueix el mateix sistema de denominació dels personatges –és a dir, simple, doble o triple (a més, d'arrel semítica o grega o combinant noms d'ambdós tipus)– que presentàvem, de fet, més amunt (nota de la *Descripció del panteó fenici de Filó*) com a característic de Filó en els seus documents teogònics (cf. J. CORS I MEYA, "Traces ...", l.c.); vegi's, també, S. RIBICHINI, "Rileggendo Filone ..." (Roma 1999), pp. 157-162 i 176-177, on en fa una clara exposició complementària.

7. Sobre el déu del cel i el que representa el seu nom, comparant-lo també amb el personatge tecnogònic, de nom tan semblant, que ens ocupa, cf. J. CORS I MEYA, a.c. "Traces ..." (Barcelona 1999-2000), pp. 343-345, amb n. 17.

8. Poden tenir un equivalent, com a déus de la terra, en els déus ugarítics *Rephaim* (cf. רפאים, vegi's A.I. BAUMGARTEN, *The Phoenician History ...*, Leiden 1981, p. 173).

9. Els qui tenen més entitat mítica en segon lloc són els Κάβειροι (que, d'altra banda, tenien un santuari important a Samotràcia), però no hi ha cap relació amb els Διόσκουροι. De fet, el mateix Filó també dona més rellevància al nom Κάβειροι que a altres dels noms, perquè és l'únic nom que cita quan més endavant parla d'aquests fills de Συδύκ, que, a més, quantifica en set (10, 38). Cf. A.I. BAUMGARTEN, *The Phoenician History ...*, Leiden 1981, p. 176-177.

successió en la reialesa, del qual ara destacarem només els personatges més importants. Amb quatre generacions com a nucli del relat en la successió teogònica, com en altres tradicions veïnes (p.e., la hittita-hurrita) i no amb tres generacions, com en la tradició grega. Element mascle de la primera generació: Ἐλιοῦμ fenici / Ὑψιστος grec (10, 15); de la segona: Ἐπίγειος Αὐτόχθων / Οὐρανός, doble nom (el primer amb complementari) grec (10, 15)¹⁰; de la tercera: Ἥλος fenici / Κρόνος grec (10, 16); de la quarta: Δημαροῦς fenici / Ζεὺς Δημαροῦς grec-fenici / Ἄδωδος fenici \ Ζεὺς Βῆλος grec-fenici (10, 19.31.26). A partir d'aquesta estructura i aquests noms, en el context teogònic de Filó i abans de procedir a una comparació més àmplia amb el relat teogònic d'Hesíode, convé fer algunes constatacions. De primer, que el fet que hi hagi quatre generacions té poca importància perquè no trenca el lligam amb les altres cultures veïnes del Pròxim Orient, ja que el veritablement comú són les tres generacions començades pel déu del cel; si hi ha una generació anterior, és simplement introductòria a la generació del déu del cel (com Alalu en el relat hittita-hurrita) o hi ha uns antecedents que situen aquesta generació del cel en un nou inici després dels fets cosmogònics primordials (com en el relat teogònic accadi i, d'alguna manera, en el mateix relat hesiòdic). Una síntesi de tot això és el que trobem en el text de Filó. En segon lloc, aquí té més importància el déu de la penúltima generació, Cronos, que el de l'última i definitiva, Zeus, que és el que té el paper rellevant en tots els altres relats orientals comentats. En efecte, Cronos actua en el relat teogònic fenici, per exemple, com a sobirà, amb autoritat, assumint part de les funcions que en els altres textos pertocuen a Zeus o a Teshub o a Marduk. Ara bé, aquest to peculiar del relat fenici s'adiu perfectament amb el paper preeminent i, almenys, de punt de referència inqüestionable que té Ilu davant de Baal en els textos mítics equivalents trobats a Ugarit; de fet, no ha d'estranyar que el món fenici, en bona mesura hereu del món ugarític, reflecteixi el to esmentat i l'introdueixi, si volem, eclècticament, en un relat teogònic que comparteix amb altres mons orientals veïns. Finalment, i en consonància amb l'actitud eclèctica que es va descobrint, són curiosos, per poc coherents, usos del denominatiu Ζεὺς, acompanyat de diferents noms complementaris, per indicar déus que no són el déu fonamental de l'última generació: Ζεὺς Ἀρότριος, referit a Δαγών (10,25), i Ζεὺς Μειλίχιος, referit a Ἥφαιστος (10,11). És com si no es donés prou importància al lloc que ocupa Zeus en el panteó i, així, es prengué el nom gairebé com un simple denominatiu diví, certament rellevant, però poc significatiu i fora de lloc; almenys es tracta de déus importants i només duen aquest nom doble com a tercer apel·latiu.

A continuació, passarem a comentar el panteó transmès per Hesíode, amb una descripció detallada pel que fa a tots els punts comparables amb el panteó fenici que ens ofereix Filó, per tal de poder establir-ne exactament les similituds i divergències.

Descripció del panteó grec de la *Teogonia* d'Hesíode

→	<i>Χάος</i> ^{116.123-125}	//	↓ Οὐρανῶ ~ //	↓ Γαῖα ↓ ^{132-153.207-210.\\183-187}
_____ _____	_____ _____	_____ _____	_____ _____	_____ _____
Ἐρεβός + ἦ // ↓ Νὺξ ↓	_____ _____	_____ _____	_____ _____	_____ _____
_____ _____	_____ _____	_____ _____	_____ _____	_____ _____
Αἰθήρ + Ἡμέρη	// ↓ Νὺξ ↓	_____ _____	_____ _____	_____ _____
→	_____ ²¹¹⁻²²²	_____ _____	_____ _____	_____ _____
↑↑↑ Γαῖα ↓↓ ↓ ^{117s.126-132}	Θάνατον	_____ _____	_____ _____	_____ _____
	+ Μοίρας	_____ _____	_____ _____	_____ _____
		_____ _____	_____ _____	_____ _____

10. Cf., anteriorment, nota 7.

<p> <u>↑↑Οὐρανὸν + Οὐρεα</u> + Κῆρας + <u>↑Πόντον</u> ↔↔↔↔ ↔↔↔↔ → // <u>↑Ζεὺς</u> † <u>↑Θέμιν</u>↑ <u>↑Τάρταρα</u> ¹¹⁹ <u>901-906</u> "Ωρας + <u>Μοίρας</u> → "Ερος ¹²⁰⁻¹²² + ... </p>	<p> // <u>↑Οὐρανῶ</u> μήδεα ¹⁸⁸⁻²⁰⁰ → "Ερος ²⁰¹ (cf. <¹²⁰) → "Ιμερος ²⁰¹ <u>'Αφροδίτην / Κυθέρειαν /</u> Κυπρογενέα ↔↔↔↔ // <u>↑Διὸς</u>↑ ~ <u>↑Διώνης</u>↑ <u>↑Κρόνω</u> † <u>↑'Ρεΐη</u>↑ ^{453-458(*15)} <u>TL 5.312.370</u> <u>'Αφροδίτη</u> <u>'Ιστίην + ↑Δήμητρα</u>↑ + <u>↑↑"Ηρην</u>↑↑ + <u>'Αΐδην</u> + <u>'Εννοσίγαιον / Ποσειδάωνα*</u> + <u>↑↑↑↑↑↑↑↑Ζήνα</u> </p>
<p> <u>↑Ταρτάρου</u> ~ // <u>↑Γαία</u>↑ ⁸²¹⁻⁸²² <u>Τυφωέα</u> <u>↑Πόντος</u> ~ // <u>↑Γαίη</u>↑ ²³³⁻²³⁹ <u>Νηρέα + ↑Εὐρυβίην</u>↑ + ... </p>	<p> <u>↑'Ωκεανῶ</u> † <u>↑Τηθύς</u>↑ ^{337.346} <u>↑'Ιαπετὸς~↑Κλυμένην</u>↑ ⁵⁰⁷⁻⁵⁰⁹ <u>351-358</u> <u>↑Κλυμένην</u>↑ + <u>↑Διώνη</u>↑¹¹ "Ατλαντα + ... + <u>↑Μῆτις</u>↑ + ... </p>
<p> <u>↑'Αστραίω</u> ~ <u>↑'Ηώς</u>↑ ³⁷⁸⁻³⁸⁰ <u>Βορέην + Νότον + ...</u> // <u>↑Ζεὺς</u> † // <u>↑"Ηρην</u>↑ ⁹²¹⁻⁹²³ // <u>↑Ζεὺς</u> † <u>↑Δήμητρος</u>↑ ⁹¹²⁻⁹¹³ // <u>↑Ζηνὶ~Μαίη</u> ('Ατλαντίς) <u>"Ηβην + "Αρηα + Εἰλειθυιαν</u> <u>Περσεφόνην</u> <u>'Ερμῆν</u> <u>938-939</u> </p>	<p> <u>↑Κρείω</u> ~ <u>↑Εὐρυβίη</u>↑ ³⁷⁵⁻³⁷⁷ <u>↑'Υπερίονος</u> † <u>↑Θεία</u>↑ ³⁷¹⁻³⁷⁴ <u>↑'Αστραίων + ...</u> <u>'Ἡέλιον + Σελήνην + ↑'Ηῶ</u>↑ </p>
<p> // <u>↑Ζεὺς~↑Μῆτιν</u>↑ (πρόσθεν μιν ἐσκάτθετο ⁸⁹⁹ ^{886-900.} ⁹²⁴⁻⁹²⁶) <u>'Αθήνην (ἐκ κεφαλῆς</u> ⁹²⁴) <u>↑"Ηρην</u>↑ (οὐ φιλόττη μιγεῖσα ⁹²⁷) <u>927-929</u> <u>'Ασκληπιὸν</u> <u>Ἡφαιστον</u> </p>	<p> <u>↑'Απόλλωνος</u> ~ <u>Κορωνίς</u>¹³ (Τυνδαρέου¹²) // <u>Od 11,298-304;</u> <u>↑Ζηνὸς ~Λήδην</u>¹⁴ ^{HHom Dios} // <u>↑Διὸς~'Αλκμήνη</u>¹⁵ ^{943-944(*315-318)} <u>HHom Asc 1;</u> <u>... + Διοσκούρους:</u> <u>βίην 'Ηρακληείην/ 'Ηρακλῆς</u> <u>PD PIII 1-69</u> <u>Πολυδεύκα</u> <u>('Αμφιτρωνιάδης)*</u> </p>

11. Però cf. HHom *Apol* 92-95 (filla d'Úranos i Gea?; com les altres dues deesses que també hem posat en cursiva?):

θεὰ δ' ἔσαν ἔνδοθι πᾶσαι
ὄσσαι ἄρισται ἔσαν, Διώνη τε 'Ρεΐη τε
'Ιχναίη τε Θεμῖς καὶ ἀγάναστος 'Αμφιτρίτη,
ἄλλαι τ' ἀθάναται, νόσφιν λευκωλένου "Ηρης.

12. *Mortalis*.

13. *Mortalis*: Φλεγύα θυγάτηρ (cf. PD PIII 8).

14. *Mortalis*.

15. *Mortalis*: ἀπὸ γένους Περσέως.

(+ Κάστορα) |¹⁶

Per facilitar la comparació, hem situat, seguint dins el possible l'ordre de referències, i per nuclis, aproximadament, lineals d'esquerra a dreta, totes les genealogies que hem pogut trobar sobretot en Hesíode (amb l'addició d'algun altre autor si era imprescindible) equiparables amb totes les que ens ha ofert Filó. En resulta un quadre molt ple de genealogies, encapçalades, a part una breu secció (dalt, a l'esquerra) cosmogònica amb les genealogies dels elements primordials, per les genealogies de les tres generacions que configuren el nucli del relat de la successió teogònica: les representades per Οὐρανός, Κρόνος i Ζεύς. Cal posar en relleu la intensa activitat progenitora de Zeus, amb nou unions, set amb deesses i dues amb mortals¹⁷, i això, s'ha de tenir ben present, només és un extracte de les respectives mitologies d'aquests personatges divins, que s'ha preparat per donar els paral·lels dels déus amb nom grec que utilitza Filó. D'entrada, contrasta aquesta activitat amb l'activitat molt més discreta (una sola unió) que trobem en Cronos; precisament tot el contrari del que podem constatar en el relat de Filó, on, a part l'autoritat i les funcions assumides per Cronos, que ja hem comentat, és a qui s'atribueixen més unions concretes (quatre, que serien més perquè alguna podria desdoblar-se), mentre que, en canvi, de Demarun-Zeus només en consta una. A partir d'aquí, moltes diferències concretes, tanmateix dins una gran semblança estructural pel que fa a la triple successió generacional, amb el rerefons de l'aportació ugarítica relativa al paper destacat de Cronos, que dona un to peculiar a la visió religiosa resultant, com ja hem anat posant de manifest. Una mirada atenta als dos esquemes detallats ja fa veure les nombroses diferències entre ambdós panteons. Ara n'enumerarem unes quantes, però n'hi ha més i, sobretot, es poden aprofundir més si són considerades específicament, cosa que deixem, d'una manera selectiva, per a un proper treball, a partir de l'instrument del doble esquema paral·lel elaborat. Entre les diferències apuntades podem citar que Ἄτλας és fill d'Οὐρανός i Γῆ segons Filó (*PE* 1.10, 16), però de Ἴαπετός i Κλυμένη segons Hesíode (*Teogonia* 507-509); Ἀστάρτη / Ἀφροδίτη ho és d'Οὐρανός i d'una de les seves esposes –hom considera que es tracta de Γῆ– (10, 16.22), però, segons Hesíode, del membre d'Οὐρανός llançat al mar (188-200), o, segons una altra versió mítica, és filla de Ζεύς i Διώνη (*II* 5, 312.370); Ἔρωσ (Ἔρος) ho és de Κρόνος i Ἀστάρτη (10, 24), però, en canvi, és una de les divinitats primordials per a Hesíode, amb Χάος, Γαῖα i Τάρταρος (116-122); Περσεφόνη, Ἀθηνᾶ i Ἀπόλλων són fills de Κρόνος (10, 18.26), però, segons Hesíode, de Ζεύς i Δήμητρος (912-913), Ζεύς i Μῆτις (886-900.924-926), Ζεύς i Λητώ (918-920), respectivament; Ποσειδῶν ho és de Πόντος, que ho és de Νηρέυς, que ho és de Ζεὺς Βῆλος, que ho és de Κρόνος (10, 27.26), però, segons Hesíode, Νηρέυς, a l'inrevés, és fill de Πόντος i Γαῖα (233-239), Πόντος ho és de Γαῖα (131-132) i Ποσειδῶν és germà de Ζεύς i fill de Κρόνος i Ρεΐη (453-457); i Οὐρανός és germà i espòs de Γῆ (Γαῖα) (10, 15-16), però, segons Hesíode, n'és el fill primogènit, que n'esdevé l'espòs (126-128.132-133). A més, casos en què la genealogia diferent implica alhora en la tradició grega (si no en Hesíode, en altres autors) que la unió sigui amb una esposa mortal, com Ἡρακλῆς, que en Filó és fill de Δημαρούς (10, 19), però, segons Hesíode, és fill de Ζεύς i la dona mortal Ἀλκμήνη (943-944); o Ἀσκληπιός, fill de Σιδύκ i una de les Τιτανίδες (10, 25), però, segons l'Himne Homèric i Píndar, és fill d' Ἀπόλλων i la dona mortal Κορωνίς (*HHom Ascl*, Pd P III); o els Διόσκουροι, fills de Σιδύκ (10, 14), però, segons Homer i els dos Himnes Homèrics, són fills

16. Sobre el significat dels signes gràfics utilitzats, vegi's la nota de la *Descripció del panteó fenici de Filó*. En la descripció del panteó grec d'Hesíode que ara exposem, s'ha de tenir en compte que l'esquema no és complet ni en el seu conjunt ni en cap de les seves parts, com ho és el quadre del panteó de Filó en les parts que s'indiquen en el text de presentació. Aquí, del panteó d'Hesíode, només s'ofereixen les parts comparables amb el panteó de Filó, per veure'n les semblances i les diferències.

17. D'un mortal, en un context d'unió amb una divinitat, se'n dona, en general, la nissaga, però només com a informació complementària (aquí poc rellevant), si la font utilitzada ho puntualitza molt breument.

de Ζεύς i la dona mortal Λήδη (*Od* 11, 298-304, HHoms *Dios*). D'altra banda, convé recordar alguns dels altres casos exposats abans arran del comentari al document tecnogònic de la *Descripció del panteó fenici de Filó*: Ἡφαιστος, els Τιτᾶνες i Ἑρμῆς, tots ells personatges, i fills de personatges, de la línia tecnogònica, però que, segons Hesíode, són fills, respectivament, d'Ἥρη (927-929), d'Οὐρανός i Γαῖα (132-138.207-210) i de Ζεύς i Μαίη (938-939). Finalment, pel que fa a l'absència de genealogia, podem esmentar, per exemple, el cas de Βεελσάμην, tot i que es refereix al sol i se'l fa equivalent a Ζεύς (10, 7), el cas de Τυφῶν (10, 26), que en Hesíode, en canvi, és fill de Γαῖα i Τάρταρος (821-822), i el cas d'Εἰμαρμένη i Ὠρα (10, 23), que, d'altra banda, no apareixen en Hesíode, almenys amb la forma del primer mot que trobem en Filó –Εἰμαρμένη– i estant ambdues en singular –referides cadascuna a una sola divinitat.

Amb tot això, es confirma el que indicàvem al principi: que malgrat les aparents semblances, que són serioses i estructurals, les diferències són molt nombroses i confonen. Hem intentat posar ordre i situar i aclarir l'abast d'aquestes diferències per allunyar la confusió, però cal continuar aprofundint; almenys tenim un primer instrument, els esquemes, per abordar l'anàlisi més àmpliament. La gran pregunta que encara queda per contestar és a què respon el panteó de Filó i cadascun dels seus elements. Sens dubte no és una mimesi maldestra del panteó grec: hi ha massa diferències, d'una banda, i el to o rerafons genuí, relacionat amb el panteó ugarític és ben manifest en unes quantes ocasions, d'altra banda. Ara, després d'aquesta visió panoràmica del panteó fenici, pràcticament completa pel que fa a la concreció de semblances i diferències respecte del panteó grec, continuem creient, a l'espera que ho pugui constatar millor l'estudi aprofundit que preveiem, el que ja en altres ocasions hem comentat, que el panteó de Filó respon enterament a una síntesi eclèctica de panteons fenicis locals, adaptats externament al panteó grec (sobretot en el pla nominal, a la manera de la *interpretatio Graeca*), tant per influx directe del món grec com per acceptació voluntària fenícia (o, almenys, de Filó) per aprofitar-ne (ni que sigui inconscientment) el prestigi. L'ús d'un nom grec i no un altre pot ser degut a diverses circumstàncies que, si és possible, caldrà escatir en cada cas, encara que la més lògica, i habitual, deu ser una certa semblança entre les figures i/o funcions d'ambdues divinitats, fenícia i grega. Però això porta inevitablement a les incongruències genealògiques que comprovem, les quals Filó sembla que ha tingut poca cura a polir, malgrat que no afavoreixen gens la seva tesi que Hesíode va ser influït per les fonts fenícies que ens exposa. És que, malgrat el que diu i el que pretén amb la seva confrontació amb el món grec, no pot deixar de respectar les seves fonts genuïnes. Crec, doncs, en definitiva, que les incongruències genealògiques, tan contràries a l'argumentació que persegueix Filó, són una gran prova de la seva objectivitat en la transmissió de les fonts que utilitza, objectivitat que al principi presentàvem com a qüestionable.

Nombre de archivo: Cors-def.doc
Directorio: C:\AuOr 2004-1
Plantilla: C:\Documents and Settings\SUPERVISOR\Datos de programa\Microsoft\Plantillas\Normal.dot
Título: El panteó fenici segons Filó de Biblos
Asunto:
Autor: Sr. del Olmo
Palabras clave:
Comentarios:
Fecha de creación: 01/04/2005 11:26
Cambio número: 117
Guardado el: 15/06/2005 5:05
Guardado por: Sr. del Olmo
Tiempo de edición: 302 minutos
Impreso el: 16/06/2005 1:26
Última impresión completa
Número de páginas: 10
Número de palabras: 4.413 (aprox.)
Número de caracteres: 24.273 (aprox.)